

Джеймс МЕЙС*

ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1933 Р. В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ЩО СТАЛОСЯ Й ЧОМУ?

Наукова спадщина Джеймса Мейса вражає своїми масштабами. Щоправда, у резюме¹ з притаманною йому скромністю він перелічив 4 публікації-книжки, які написав сам і у співавторстві. Це – «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933», «Голод у радянській Україні 1932–1933: меморіальна виставка» (у співавторстві з Оксаною Процик і Леонідом Герецем), «Доповідь Конгресу. Комісія з дослідження голоду в Україні» (за участю Олі Самійленко), «Проект усної історії Комісії з дослідження голоду в Україні», «Національний комунізм: трагічні ілюзії» (у співавторстві з Маєм Панчуком). Дж.Мейс додав у своє резюме вибірково «список статей, брошур, передмов тощо». Насправді вічний трудоголік – автор сотень публікацій, що вийшли друком у різні часи у різних країнах окремими виданнями, у часописах і в газетах. Навіть для того, щоб укласти бібліографічний покажчик його праць, потрібна велика ретельна робота.

Цінність спадщини Джеймса Мейса визначається передусім тим, що майже двадцять п'ять років свого життя він повністю присвятив Україні та українцям. Це – частка нашої національної духовної скарбниці кінця ХХ і початку ХХІ ст.

Перший крок на шляху до осмислення творчості великого американця і патріота України після його смерті зробила газета «День», в якій він від 1998 р. і до останніх днів життя працював консультантом, а насправді співредактором англомовного щотижневого дайджеста «Day». Співробітники газети власним коштом видали українською та англійською мовами збірник, присвячений Джеймсу Мейсу (День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005), до якого увійшли його численні публіцистичні статті, опубліковані у цій газеті (на жаль, не завжди у досконалому перекладі), і спогади про нього².

Однак це – лише дециця його творчості, остання сторінка творчої біографії людини, яка в сутності виявилася майже незатребуваною у постгеноцидному українському суспільстві. «Головну справу свого життя Дж.Мейс розпочав і завершив у 80-х рр. минулого століття, – відзначає заступник директора Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук С.Кульчицький. – Усе зроблене потім потопає у пільмі, створюваній контрастом з яскравим світлом, що йде з 80-х рр. – зоряного часу його життя. У ті роки він увірвався в українську історію і залишився в ній назавжди»³.

Джеймс Мейс був піонером у дослідженні двох важливих явищ сучасної української історії. Його фундаментальна докторська дисертація «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм в радянській Україні, 1918–1933»⁴, що вийшла друком у видавництві найпрестижнішого у США і на Заході Гарвардського університету, – перше наукове дослідження з цієї теми у зарубіжній та українській історіографії.

Другою темою, що, зрештою, стала покликом життя Дж.Мейса, був голодомор. Як виконавчий директор і фактично ключова фігура конгресово-президентської Комісії з дослідження голоду в Україні (1986–1990 рр.) він із невеликою групою співробітників підготував згадану вже доповідь Конгресу США. На основі

* Джеймс Мейс (англ. James Mace) – історик, політолог, журналіст, дослідник голодомору в Україні. У 1986–1990 рр. Дж.Мейс був виконавчим директором конгресово-президентської Комісії з дослідження голоду в Україні.

глибокого аналізу архівних документів, праць дослідників із діаспори, книг американських та англійських журналістів, дисидентської радянської літератури, матеріалів радянської української преси та інших джерел було зроблено висновки щодо причин і наслідків голодомору. Головний із них – «Йосип Сталін і його оточення вчинили геноцид проти українців у 1932–1933 рр.»⁵. Ця доповідь – начне свідчення того, що найважливіше для історика – не кількість доступних йому джерел, а інтелектуальний рівень і моральний стимул – прагнення докопатися до історичної правди.

Дж.Мейс виявив себе не тільки видатним дослідником історії України, а і її творцем. Доповідь Комісії стала першим визнанням на державному рівні (до того ж, найвпливовішою у світі демократичною країною) великого голоду в Україні 1932–1933 рр. актом геноциду, вчиненого комуністичним режимом проти української нації. Це означало не тільки початок переосмислення американською політичною елітою подій 55-річної давнини. На доповідь (ще до її виходу у світ) змушене було реагувати компартійне керівництво України, якому не лишалося нічого іншого, як відмовитися від повного заперечення великого голоду в Україні 1932–1933 рр. і заговорити мовою напівправди.

Іншим видатним здобутком Комісії стала публікація тритомника усної історії – понад 200 свідчень жертв голодомору. Цей унікальний документ і досі лишається наймасштабнішим з усіх подібних проєктів. Зважаючи на науково-методологічний рівень його виконання, це – повноцінне історичне джерело, що зберігає свою актуальність.

«УІЖ» подає першодруком у перекладі з англійської наукову розвідку Дж.Мейса «Штучний голод 1933 року в радянській Україні: що сталося й чому?»⁶, з якою він виступив на міжнародній конференції з голокосту і геноциду, що відбулася у Тель-Авіві 1982 р. Логічно почати осмислення наукової спадщини Джеймса Мейса саме з цього із двох причин. По-перше, дебют 30-річного співробітника Українського наукового інституту Гарвардського університету на престижному міжнародному форумі був важливою віхою в його біографії. По-друге (і це головне), на конференції у Тель-Авіві Дж.Мейс першим серед західних дослідників оприлюднив концепцію штучного голоду в Україні 1932–1933 рр. як акту геноциду. До речі, ці два слова (і не тільки їх) він вигословив українською мовою.

Цікавий ще й інший факт. У передмові до збірника його видавець і організатор форуму Ізраел Чарни пише, що наукові розробки було відібрано для публікації з великої кількості наявних на основі двох головних критеріїв. За першим, пояснював він, представлені роботи, які «розширюють можливості відвернення геноциду у майбутньому». За другим – відбір наукових розвідок мав наочно продемонструвати «чудове міжфахове зібрання на конференції»⁷. Сам факт, що у цьому збірнику було опубліковано наукову розробку Дж.Мейса, свідчить, що він одразу увійшов до елітного міжнародного клубу дослідників геноциду.

У порядку денному конференції фігурували теми голокосту, вірменського геноциду 1915–1917 рр., геноциду ромів періоду Другої світової війни. Доповідь Дж.Мейса про штучний голод в Україні була єдиною на цю тему і вперше піднесла її на міжнародний рівень.

Наукова розробка молодого американського дослідника міжфахова сама по собі. Джеймс водночас виявив себе як історик і політолог. Він знаходить аналогії між геноцидом в Україні 1930-х рр. і подібним до цього явищем у полпотівській Камбоджі 1980-х рр., порівнює ставлення Кремля до України у період коренізації зі ставленням до Польщі після Другої світової війни⁸. Осучаснюючи тему, він прагнув привернути увагу до найбільшої національної трагедії України представників західного наукового світу, які традиційно вважали її частиною Росії і не виявляли інтересу до проблем бездержавного народу. Водночас він висвітлював

тему штучного голоду на тлі масштабного екскурсу у минуле. Дж.Мейс простежив історію українсько-російських відносин із погляду концептуально протилежного «возз'єднанню двох братніх народів»: деформований розвиток нації у ХІХ ст. (російськомовні міста та україномовні села), поразку національно-визвольних змагань у 1920-х рр., суперечливий процес коренізації, що завершився розстрілом українського Відродження; примусову колективізацію та ліквідацію «куркулів» як класу і, зрештою, методи штучного голоду в Україні.

На противагу багатьом українським історикам, для яких пріоритетним у тлумаченні причин і наслідків штучного голоду є економічний фактор, Дж.Мейс акцентує увагу на національному чиннику. Він визначає штучний голод як вид геноциду, метою якого «було знищення української нації як політичного фактору й суспільного організму»⁹.

На підтвердження своєї концепції Дж.Мейс наводить декілька аргументів. По-перше, мордування голодом українських селян як носіїв національної ідеї збіглося зі знищенням «української еліти – не тільки політичного керівництва, а й національної інтелігенції». По-друге, причетною до уявного заколоту СВУ комуністичний режим зробив Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) і змусив її оголосити про самоліквідацію¹⁰. По-третє, дослідник дійшов висновку, що «всі регіони, які постраждали від штучного голоду, були заселені національними групами, котрі, ймовірно, могли стати на заваді формуванню такого Радянського Союзу, який одразу після голоду створив Сталін, – політично однорідного децентровано російського спадкоємця царської імперії» (населення етнічно української Кубані та німців Поволжя)¹¹.

Наукова розробка Дж.Мейса про штучний голод в Україні, з якою він виступив у 1982 р. на міжнародній конференції з голокосту і геноциду, не втрачає актуальності й сьогодні. Вона збережеться навіть тоді, коли світова спільнота, зрештою, визнає голодомор актом геноциду української нації.

Суспільне значення наукової та громадської діяльності Дж.Мейса задля української справи неможливо переоцінити. Національно свідомою частиною нашого суспільства постійно звертатиметься до першоджерела історичної правди, яку чверть століття тому почав відкривати для світу великий американець і патріот України Джеймс Мейс.

¹ День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С.25–31.

² Див. також: Day and Eternity of James Mace Published by Ukrainian Press Group Ltd. – Kyiv, 2005.

³ День і вічність Джеймса Мейса. – С.310.

⁴ Див.: Mace James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983.

⁵ Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress Commission on the Ukraine Famine. United States Government Printing Office. – 1988. – P.7.

⁶ Mace James E. The Man-Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why? // Toward the Understanding and Prevention of Genocide. Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide / Ed. Israel E. Charny. – Westview Press/Boulder and London, 1984. – P.67–83.

⁷ Ibid. – P.17.

⁸ Ibid. – P.67–69.

⁹ Ibid. – P.67.

¹⁰ Ibid. – P.80, 70.

¹¹ Ibid. – P.79.

Джеймс МЕЙС

ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1933 р. В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ЩО СТАЛОСЯ Й ЧОМУ?

Те, що українці називають штучним голодом (the man-made famine) чи навіть українським голокостом, забрало від 5 до 7 мільйонів людських життів. За критеріями смертності й масштабами скоєного його можна зіставити з єврейським голокостом. Але це зовсім інший вид геноциду: його спонукою не було ані прагнення чистоти раси, ані спроба фізично знищити кожного українця. Метою, наскільки ми у змозі її зрозуміти, було знищення української нації як політичного фактору й суспільного організму. Домогтися цього можна було, не вдаючися до її повного винищення.

Близькими за аналогією є події, що відбулися після захоплення комуністами влади у Камбоджі. Там новий режим розв'язав масовий терор, вочевидь домагаючись повного знищення нації, яка досі існувала, щоб мати змогу змінити її за своєю подобою. Як в Україні, так і в Камбоджі геноцид здійснювали комуністичні режими, діючи під машкарою ідеології, згідно з якою підлеглі їм нації заповнили класові вороги. В обох випадках правлячі режими намагалися знищити їх або перетворити на аморфну масу, яку згодом можна було змінити так, як можновладці вважали за потрібне.

Щоб зрозуміти, що таке голод в Україні, необхідно передусім простежити історію російсько-українських відносин. Українці традиційно вважали російське панування над великою частиною території України не возз'єднанням двох братніх народів, як це намагалася зобразити сталінська й постсталінська історіографія (Тіллет, 1969 р.), а як історію тривалого гноблення (Брайчевський, 1975 р.). Справді, навряд чи можна стверджувати, що українська нація процвітала під російським правлінням. Її автономію було поступово скасовано, її православну церкву поглинули московити, її економічне зростання було надовго зупинено, її еліти асимільовано. Подібно до чехів після битви під Білою горою 1620 р., українці поступово ставали нацією, що майже повністю складалася з попів і селян. Вони – одна з небагатьох націй у світі, рівень письменності яких із XVII до XIX ст. включно фактично знижувався. У період із 1876 до 1905 рр. дійшло до того, що царі, намагаючись перервати відродження національної свідомості, навіть забороняли вживати українську мову писемно (Савченко, 1970 р.). Коли наприкінці XIX ст. в Україні будувалися підприємства і копальні, те, що селяни у центральному чорноземному регіоні Росії жили бідніше, ніж українські, було гарантією постійного масового притоку робочої сили з Росії на нові об'єкти. Отже, запізнілий розвиток їхньої власної країни оминув українців (це визнавав ще 1912 р. Порш). Ксенофобія чорної сотні знайшла благодатніший ґрунт серед росіян в Україні, ніж у будь-якій іншій частині імперії. Навіть ліберальна демократична російська інтелігенція відмовилася підтримати хоча б формально автономію українців. На той час, як 1917 р. російська імперія розпалася, в українських містах була, хоч і нечисельна, національна інтелігенція, що відіграло дуже важливу роль. Однак у своїй масі українці лишалися пере-

важно селянами, вони вважали розташовані на власній землі міста чужими громадами, заселеними іноземцями.

Українська проблема у радянській політиці

До 1917 р. Східною та Центральною Європою правили династії – політичні структури, що майже не мали стосунку до етнічних кордонів. Навіть Німеччина панувала над великими польськими територіями на Сході. Наприкінці війни Росія, Австро-Угорщина та Німеччина розпалися, на їхньому місці утворилися режими, які боролися між собою за національну незалежність і територіальні кордони. Оскільки російська імперія була значною мірою відновлена як СРСР, ми легко забуваємо, що то була перша династія, яка розвалилася. Зате 1917 р. на її території сформувалася неймовірно строката безліч національних урядів. Виникли незалежні національні держави: Польща, Фінляндія та балтійські країни. Україна, що за розміром території дорівнює Франції, а за чисельністю населення перевищує Польщу, була найбільшою серед тих країн, які не здобули незалежність. Війни російської революції закінчилися її поділом: центральна та східна Україна відійшли радянському режиму в той час, як західною Україною правила новостворена Польська Республіка.

Те, що міста України були переважно неукраїнськими, спонукало як росіян, так і поляків нехтувати національними прагненнями українського селянства і вважати країну своєю. На Сході це означало, що між двома революціями – російською, міською, та українською, селянською, виник конфлікт за ту ж саму територію (зразкові праці про українську революцію належать Решетару, 1952 р.; Гунчаку, 1971 р.). Боротьба за Україну була особливо запеклою, і навіть часткове припинення 1921 р. військових дій не принесло миру. Масова партизанська війна, яку в радянських джерелах назвали куркульським бандитизмом, затяглася після цього на роки (Кучер, 1971 р.; «Протибільшовицькі...», 1932 р.).

Перші більшовицькі режими були зухвало російськими у своїй одвертій ворожості до будь-яких прагнень українців та антиселянськими у своїй схильності насильно загнати землеробів у комуни та реквізувати їхню продукцію. Неспроможність російських більшовиків повністю підпорядкувати собі суспільство, якому вони себе нав'язали, спонукало їх до низки компромісів. Режим тримався на цьому до запровадженої наприкінці десятиріччя першої п'ятирічки. Вони терпимо ставилися до приватної економіки, у межах якої селяни мали змогу продавати надлишки своєї продукції, інтелектуальним і культурним діячам дозволялося висловлюватися більш-менш вільно, допоки їхня діяльність не була відвертим проявом нелояльності, а відповіддю на мінімальні вимоги колоній стала програма коренізації (Мейс, гл. 1, 2).

Український варіант цієї політики (українізація) сягнув далі, ніж у будь-якій іншій частині старої імперії. Вона надавала режиму суттєві вигоди і водночас приховувала в собі суттєві небезпеки. З одного боку, вона створювала довкола радянської України вкрай необхідну ауру легітимності, переконуючи багатьох видатних соціалістів повернутися з вигнання, і стимулювала прорадянський спротив у західній Україні. З іншого боку, вона сприяла безпрецедентному інтелектуальному й культурному творчому розвитку України, узаконювала існування національної свідомості у межах самого режиму. 1925 року нарком освіти Олександр Шумський вимагав, щоб українську радянську державу і компартію очолювали етнічні українці і щоб програму українізації було прискорено. Найпопулярніший український радянський письменник Микола Хвильовий закликав до культурної емансипації української літератури шляхом відмови від російського впливу та прийняття європейської моделі. Михайло Волубуєв – го-

ловний урядовець у справах політосвіти радянської України опублікував дослідження, яке засвідчувало, що за радянської влади Україна зазнавала не меншого фінансового визиску, ніж за царату, що її розвиток був спотворений спадщиною царського колоніалізму і вимагав, щоб Україна отримала змогу розвиватися як відносно автономна економічна ідентичність. Москву шокувало те, що такі вимоги висували комуністи, й вона вимагала їхнього осуду (див. Мейс, 1983, розд. 3–5).

Микола Скрипник – етнічний українець і старий більшовик, котрого Ленін відправив 1917 р. в Україну як свого особистого представника, сприяв засудженню так званих національних уклоністів. Однак, підтримуючи Сталіна у боротьбі проти Бухаріна, він домігся суттєвих поступок. Як стверджує останній, Сталін «купив» українців (тобто Скрипника), відкликавши свого намісника Кагановича. (Внаслідок цього Скрипник став потужною постаттю радянської української держави). Він здійснював політику, що сприяла його популярності серед українців. Можна стверджувати, що радянська Україна стала для СРСР того періоду тим, чим Польща була згодом для радянського блоку, – часткою ширшої спільноти, найбільш свідомої своєї національної відмінності, найбільш ревної щодо своїх прерогатив і найменш охочої йти за Москвою у вирішенні своїх внутрішніх справ (Мейс, 1983 р., розд. 6).

Сталін майже відразу відмовився від будь-якої обгородки зі Скрипником. Наприкінці 1928 р. зазнав нападок один із головних його ставлеників. Матвія Яворського – «сторожового пса» українських істориків осудили як уклоніста його російські колеги. Невдовзі стало очевидним: головною причиною усіх його ідеологічних «помилко» було те, що він трактував історію України як процес, відмінний від російської історії (Мейс, 1982 р.). Політичний підтекст був очевидний і зловісний: якщо Україна не мала своєї історії, то її не слід більше вважати окремою країною і ставитися до неї як до такої. Падіння Яворського було прямим нападом на Скрипника та на владу, яку він очолював.

Утім, нападки на Скрипника були другорядними порівняно з ширшим наміром. Схоже, уже тоді Сталін був налаштований знищити те, що зробило можливим існування особливого українського радянського режиму, української нації як фактора радянської політики.

Примусова колективізація передбачала війну проти селянства. Тож, ведучи широкий наступ проти нього, навряд чи мало політичний сенс потакати прагненням нації, яка лишалася переважно селянською. Вести наступ проти нації не означало завдати їй поразки. Тому нападки на тих, хто становив суспільну основу прагнень українців (селян. – А.С.), чинилися у тандемі з нападами на їхні еліти. Події, що відбувалися у містах і в селах, неможливо зрозуміти відокремлено: і те, й інше було складовою однієї політики, спрямованої на досягнення загальної мети.

Восени 1929 р. таємна поліція «викрила» змову так званої Спілки визволення України (СВУ). На лаві підсудних опинилося стільки членів Всеукраїнської академії наук (ВУАН), що довелося закрити цілі інститути. Причетною до мнимого заклоту зробили й Українську автокефальну православну церкву, змусили її оголосити про самоліквідацію. На судовому процесі 1930 р. підсудних звинувачували не тільки в участі у терористичному заклоті з метою вбивства вищих радянських керівників і в тому, що вони очолювали куркульське повстання задля створення за підтримки капіталістів незалежної фашистської держави, а й у діяльності, затаврованій як «підрив культури» – трактуванні української історії як національної, запровадження в українській мові неросійських термінів чи орфографії з правилами написання слів, що відрізняються від російської мови («Вісті ВУЦВК», 28 лютого – 9 березня 1930 р.). Коротко кажучи, розквіту української інтелігенції було покладено

край, а культурне самоутвердження українців ідентифікувалося із саботажем класових ворогів. Невдовзі у спілці з мнимими саботажниками звинуватять і самого Скрипника. Чистка української культурної еліти стала тривалим процесом. Наприкінці десятиліття приблизно 80% її представників змусили замовкнути (Лавриненко, 1959 р.).

Незважаючи на численні ідеологічні та бюрократичні заходи, спрямовані на піддрив його становища, Скрипнику вдавалося утримуватися, доки 1933 р. не досяг апогею голод. У січні Москва відрядила до України Постишева, який став фактичним диктатором Української республіки. Він ще енергійніше домагався вилучення зерна у селян і поразки Скрипника. 1 березня «Вісті ВУЦВК» повідомили про усунення Скрипника з посади й переведення його до управління економічного планування. 10 червня Постишев назвав його по імені, звинувативши, що той покриває націоналістичних уклоністів, винних у труднощах із хлібозаготівлями на селі, з якими зіткнулася влада. Цікаво зазначити, що у той час проти Скрипника висувалося єдине конкретне звинувачення: пропагування ним в українській мові літери «г» – прояву національної культурної відмінності об'єктивно нібито сприяло анексіоністським планам польських землевласників («Вісті ВУЦВК», 22 червня 1933 р.). Інші члени керівництва Компартії України наввипередки викривали інші прояви щойно виявленого «скрипниківського уклонізму». 6 липня 1933 р. Скрипник вчинив самогубство.

Колективізація сільського господарства

Незважаючи на здобутки українізації, переважна більшість українців у 30-ті рр. ХХ ст. займалася землеробством. Для них терпиме ставлення до приватного хліборобства за часів НЕПу та українізація були двома сторонами однієї медалі. І те, й інше насправді було необхідне в Україні, щоб задобрити ту ж саму соціальну групу – селянство.

У 20-х рр. ХХ ст. партія так сформулювала своє головне завдання в Україні: залучити на свій бік «сільські маси» загалом і сільську інтелігенцію зокрема. Існує достатньо доказів, які наводять на думку, що цей підхід, у кращому випадку, призвів до обмеженого успіху. Один із провідників режиму щиро зізнався: тих, хто був пов'язаний із режимом навіть найбезневиннішим чином, як, скажімо, сількорів, уникали сусіди (Затонський, 1926 р., с. 21).

В українському селі режим не почувався у безпеці. Це засвідчує той факт, що, скасувавши 1929 р. комбід (комітети сільських бідняків) у Росії, він вважав за необхідне зберегти їх до 1933 р. в українському селі у дещо зміненому вигляді – як комнезами (комітети незаможників). До 1925 р. вони зберігали усі повноваження старих комбідів, здійснюючи державну владу без обрання сільрад. Під час колективізації та на ранніх стадіях голоду вони були головною опорою режиму на селі (Загорський, Стоян, 1960 р.). Причину їхнього остаточного скасування можна визначити за численними свідченнями тих, хто пережив голод. Заледве приховуючи радість, вони часто згадують, що після того, як члени комнезаму допомагали вилучати по селах харчові продукти, вони самі вмирили з голоду разом із сусідами, бо їх не забезпечували окремо харчами.

У 20-х рр. режим проникав у село, створюючи також щільну мережу таємних співробітників із політичною поліцією (сексотів). Згідно з одним свідченням, резиденти ОГПУ на районному рівні мали прикриття, що дозволяло їм іти по селах, не викликаючи підозри.

Вони лише спостерігали, занотовували та підбирали ймовірні кандидатури для ОГПУ, і сповіщали владу. Особу, обрану для роботи майбутнім сексотом чи

агентом ОГПУ, викликали до окружного відділу ОГПУ. Начальник окружного відділу мав із ним «розмову», тримаючи на столі перед очима револьвер, і вимагав підписати зобов'язання. Від цієї миті сексот підтримував контакти за місцем проживання з агентом ОГПУ. Їхнє число коливалося залежно від числа мешканців, але всюди становило значну частку населення (Лутаревич, 1956 р., с.90).

Сексоти допомагали режиму визначати реальних і потенційних ворогів, тим самим значно посилюючи його позиції щодо селянства проти попередніх років, коли більшовики почувалися у селі як чужоземці, не маючи уявлення хто є хто. Режим був готовий будь-коли завершити справи, що дісталися йому у спадок від громадянської війни.

Політику «ліквідації куркулів як класу» й тотальної примусової колективізації сільського господарства було проголошено Сталінін 29 грудня 1929 р. та узаконено резолюціями ЦК 5 і 30 січня 1930 р. Як здійснювалися ці рішення в Україні? Зазвичай у село відправляли прибульця чи групу прибульців – уповноваженого або робітника-неукраїнця, завербованого як стотисячника, який мав повноваження забороняти будь-які дії місцевої влади або усувати її. Скликали сільські збори, на яких нова влада намагалася, часто безуспішно, залякати селян, змусити їх вступити до колгоспу і схвалити розкуркулювання. Прибулець вів місцевих членів комнезаму до господарств тих, хто підлягав експропріації, у них або забирали все добро, або ж викидали з хати на сніг всю родину. Розкуркулених часто уникали сусіди – під загрозою того, що на них чекає така ж доля, якщо вони допоможуть куркулю (Див., зокрема, Harvard University Refugee Interview Project Files; Black Deeds, 1955; Woropay, 1983). Водночас зазвичай закривали місцеву церкву, а сільського священика й часто сільського вчителя арештовували або виганяли (Гришко, 1963 р.). Отже, розкуркулювання означало обезголовлювання селян, ліквідацію кращих землеробів і природжених сільських ватажків, усіх, хто міг повести селян на відсіч.

Примусова колективізація здійснювалася в Україні активніше, ніж у Росії. Спочатку різниця здавалася незначною, та, як засвідчує статистика рівнів колективізації в Україні та Росії, вона ставала дедалі суттєвішою.

	Україна	Росія
Кінець 1929 р.	8,6% селянських господарств	7,4% селянських господарств
Початок 1930 р.	65% селянських господарств	59% відсотків селянських господарств
Середина 1932 р.	70% селянських господарств	59,3% селянських господарств

Ця тенденція тривала до повної ліквідації приватного сектору в сільському господарстві: до 1935 р. в Україні було колективізовано 91,3% усіх селянських господарств у той час, як Росія не досягла 90% позначки й до кінця 1937 р. (Гришко, 1963 р.). Вищий рівень колективізації в Україні лише частково пояснюється тим, що більшого значення надавалося найважливішим регіонам із виробництва зерна. «Пролетарська правда» так підсумовувала 22 червня 1930 р. завдання: «Знищити соціальну основу українського націоналізму – приватне сільське господарство».

Селяни відповіли спротивом. Це очевидно навіть із радянських джерел. Як пише А.Ф.Шмига, число «зареєстрованих терористичних акцій куркулів» (режим охрестив куркулем практично кожного селянина, незалежно від того, чи то був куркуль, чи його прибічник) збільшилося в Україні з 1927 по 1929 рр. учетверо. 1929 р. було зареєстровано 1262 акції (Чмига, 1967 р.; Чмига, 1974 р.). У першій половині 1930 р. надійшло більше повідомлень про «тероризм», ніж за весь попередній рік – понад 1500 (Крикуненко, 1970 р.). Подаль-

ших цифр немає. Мабуть, вони зросли настільки, що чиновники були вже неспроможні вести рахунок. Утікачі, які працювали у селі, розповідають, що знаходили своїх колег із розпоротими животами і з вухами, набитими колосками пшениці (Кравченко, 1946 р.). Траплялося чимало випадків, коли селянки, можливо, сподіваючись на те, що їх не заарештують, самі виганяли представників місцевої влади, повертали собі пограбоване і розпускали колгосп. Це явище дістало назву бабських бунтів (Правобережний, 1951).

Якими б не були сподівання режиму на початку кампанії, перехід від одноосібних до великих колективних господарств призвів радше до вилучень, а не до розвитку виробництва. Зігнати худобу та зібрати інвентар одноосібників у центр села і оголосити, що вони переходять у спільну власність, аж ніяк не означало збільшити обсяг виробництва. Зате колективне збирання врожаю надавало режиму можливість значно більшого контролю над селянами та виробленою ними продукцією. Забрати все намолочене з одного току набагато легше, ніж шукати його в окремих господарствах. Ось чому в той час, як продуктивність сільськогосподарського виробництва знижувалася, обсяг зерна, що потрапляв у розпорядження держави («товарного») збільшувався. Хоча 1932 р. він був у Радянському Союзі значно меншим, ніж 1927 р., обсяг «товарного» зерна у два з половиною рази перевищував рівень 1927 року (Ясний, 1949 р.).

На Заході поглиблювалася економічна депресія, ціни на сільськогосподарську продукцію різко впали проти цін на промислові товари. Натомість план економічного розвитку СРСР ґрунтувався на тому, щоб сплачувати за імпортовані промислові товари виручкою від продажу зерна. Виявилося, що закупівля якогось агрегату коштує в зерновому еквіваленті набагато більше, ніж раніше. Це стало стимулом посиленої експлуатації селянства (Голубничий, 1958 р.).

Штучний голод в Україні

Події 1930 р. у Казахстані, схоже, дали відповідь Сталіну на дилему – як отримати більше продукції і водночас впоратися з бунтівними селянами. Казахи, які займалися переважно кочовим скотарством, «вітали» колективізацію повним забоем худоби. Унаслідок цього їх вимерло стільки, що, згідно з переписом населення 1939 р., їхня чисельність зменшилася з 1926 р. на 21,9% (Козлов, 1975). Зате після цього опір припинився. Урок полягав у тому, що голод може бути ефективною зброєю, яку буде застосовано проти українців.

Українську республіку обклали квотами постачання зерна, які набагато перевищували її частку загального збору в СРСР. Хоча Москві було відомо, що колективізація призвела до безладдя у сільському господарстві України, її змусили постачати у 2,3 рази більше зерна, ніж найурожайнішого перед колективізацією року. 1930 р. з України було вивезено 7,7 млн. т зерна – 33% із 23 млн. т врожаю. Хоча Україна виробляла тільки 27% усього збіжжя, зібраного в СРСР, її частка у заготівлі зерна становила 38%. 1931 р., незважаючи на зменшення врожаю, Москва дотримувалася тієї ж квоти навіть після того, як стало очевидно, що було зібрано тільки 18,3 млн. т і майже 30% врожаю втрачено під час жнив. Уже тоді вимальовувалися контури політики, що зумисне вела українське село до катастрофи (Голубничий, 1958 р.).

Виявилося, що квоту 1931 р. неможливо виконати: в Україні можна було зібрати лише 7 млн. т. У травні 1932 р. квоти на постачання зерна були знижені для союзу загалом, а внаслідок так званої травневої реформи квоту України зменшено до 6,5 млн. т. Та навіть це набагато перевищувало можливості республіки (Гришко, 1963 р.). 1932 р. врожай пшениці становив менше, ніж

дві третини врожаю 1930 р. Та він був більшим, ніж у найгірший рік перед колективізацією, коли голоду, однак, не було (Ганжа, 1963 р.). Москва наполягала на виконанні квот. Через часті нападки на опортуністів місцевого рівня, які «не хотіли бачити куркулів у своєму середовищі (як вони могли їх бачити, якщо менш як рік тому самі відправили «куркулів» до Сибіру?), неважко було уявити долю тих, хто не виконав своїх квот (див., наприклад, «Вісті ВУЦВК», 16 серпня 1932 р.).

Проти селян використовували драконівські заходи. Закон про недоторканість соціалістичної власності, ухвалений на союзному рівні 7 серпня 1932 р., передбачав страту, а за пом'якшуючих провини обставин – 10-річне ув'язнення в ГУЛАГу кожному, хто підібрав на прибраному полі колосок зерна або надкусив цукровий буряк. Друга його частина передбачала ув'язнення від 5 до 10 рр. у концтаборі для колгоспників за спробу змусити інших вийти з колгоспу. Упродовж 1932 року радянські суди винесли вирoki згідно з цим декретом приблизно 20% засуджених. Сталін називав його у той час «основою соціалістичної законності» (Конквест, 1968 р.).

В Україні постанова від 6 грудня 1932 р. виокремлювала шість сіл, які нібито саботували поставки зерна. «Чорний список», встановлений цим декретом, невдовзі було розширено у гуртовий спосіб. Це означало повну економічну блокаду сіл, які не постачали відповідної кількості зерна. У ньому передбачалося, зокрема, негайне закриття державних і кооперативних крамниць, вивезення з села товарів, повну заборону торгівлі у цих селах колгоспами, колгоспниками і селянами-одноосібниками, зокрема, основними споживчими товарами і продуктами харчування, припинення та негайне скасування усіх кредитів і позик, повну чистку всього кооперативного та державного апарату, чистку від усіх «сторонніх елементів» і «саботажників», які займаються хлібозаготівлями у колгоспі. У той час це було рівнозначно смертному вирoku голодом («Вісті ВУЦВК», 8 грудня 1932 р.).

Ті, хто пережив голод, змальовують жнива 1932 р. не як неврожайні, а в гіршому випадку як посередні, а в деяких місцях навіть щедрі. Коли у серпні здійснювалася перша кампанія поставок, у багатьох районах переважна більшість селян виконала норми. У жовтні було накладено нове стягнення, що становило половину попереднього. Тяглові бригади нишпорили повсюди і забирали все, що могли знайти. Після третього стягнення в селах не лишилося нічого. Уже не було ані їжі, ані насіння для посіву (Правобережний, 1951; див. також файли проекту інтерв'ю з біженцями Гарвардського університету (ШБГУ).

Існує стільки свідчень страхітливого життя у сільській Україні, що повну картину неможливо представити. У деяких районах люди почали пухнути з голоду ще навесні 1932 р., та найжахливішою була зима 1932–1933 рр. Ті, хто вижив, розповідають про масову загибель від голоду, масові поховання у ямах, про вимирання цілих сіл, про бездомних дітей і дорослих, які юрмилися у містах у пошуках їжі, про людей, які намагалися вижити, харчуючись листям і гілками дерев, про залізничні станції буквально переповнені селянами, які вмирили, жебракуючи лежачи, бо не в змозі були встояти на ногах (ШГБУ; Black Deeds, 1955; Woropa, 1983). Ці свідчення широко підтверджують численні західні експерти (Амменде, 1936 р.; Маггеридж, 1934; Чемберлін, 1934; а також усні бібліографічні джерела Далримпла, 1960–1964 рр.; Підгайного, 1973 р.). Багато хто, щоб урятуватися від голодної смерті, намагався перебратися через кордон у Росію, де можна було дістати хліб. Іван Майстренко – колишній радянський функціонер і редактор газети згадував про два села, розташовані на протилежних берегах ріки, яка розділяла Україну й Росію. Уночі українські селяни перепливали її, щоб вранці купити хліба, бо його можна було дістати тільки на російському березі (Майстренко, 1958 р.). Щоб обмежити голод

територією України, політична поліція встановила вздовж залізничних колій контрольно-пропускні пункти. Голодуючих не допускали в Росію і ніхто не міг доставити звідти в Україну продукти харчування (Вербицький, 1952 р.). Це означало *de facto* внесення до «чорного списку» всієї радянської України, тобто її економічну блокаду.

Наочне уявлення про страхітливе життя на селі постає з файлів Harvard University Refugee Interview Project, здійсненого на початку 50-х рр. ХХ ст. Слід підкреслити, що в інтерв'ю не виокремлювалася тема голоду, та опитувані самі торкалися її, розповідаючи історії свого життя.

Ось типове свідчення (ПБГУ. – Спр. 128):

«...1933 р. в Україні був голод. На наших очах люди конали на вулицях. Було жахливо бачити мертву людину. Вона й досі переді мною, навіть, коли я заплющую очі. У нашому селі була невеличка церква, службу у ній не правили, і ми там гралися. Пам'ятаю, як туди зайшов чоловік. Він ліг, дивлячись широко відкритими очима, і помер на місці. Він був невинною жертвою радянського режиму, хоча й не був куркулем. Голод – наслідок радянської політики».

Інші свідчення образніші. Скажімо ось це, що належить росіяниці (ПБГУ. – Спр. 373):

«У 1932–1934 рр. я була членом комісії, яку відправили інспектувати стан свердловин. Ми мали відвідати село, перевірити, чи правильно встановлені стовбури, і я побачила там те, чого не бачила ніколи у житті. Я побувала у селах, де не було не тільки людей, а навіть собак і котів. Пам'ятаю випадок, який чи забуду колись. У мене завжди стоятиме перед очима, як ми зайшли у село. Відчинили двері убогої хати. Там лежав чоловік. Мати й дитина вже померли. Батько вирізав шматочок м'яса з-поміж ніг свого сина, та й сам помер. Під час поїздки ми зіткнулися і з іншими подібними випадками».

Такі страхіття не обмежувалися селом. Людоїдство було поширене навіть у містах. Один робітник засвідчив (ПБГУ. – Спр.513):

«Пам'ятаю випадок, що стався 1933 р. Я був у Києві. Прийшов на бесарабський базар. Там побачив жінку з валізою. Вона відкрила валізу й виставила на продаж товар: холодець за п'ятдесят карбованців. Голодний чоловік купив порцію і почав їсти. Він помітив у холодці людський палець, почав лаяти жінку й щосили верещати. Підбігли люди, зібралися навколо неї і, побачивши, що то була за їжа, відвели її до міліції (поліції. – Дж.М.). Там два енкеведисти підійшли до неї і замість того, щоб вжити заходів, розреготалися: «Ти що, вбила куркуля? Молодець! Після цього її відпустили».

Про бачене розповідали не тільки прості люди. У той час голод був звичайною темою розмов у середовищі еліти і закордонних кореспондентів. Деякі про це повідомляли. Одне зі свідчень, що не втрачає цінності, хоч воно й переказане, належить Хрущову. Він писав у неофіційних мемуарах:

«Мікоян розповів мені, що товариш Демченко – перший секретар Київського обкому партії якось зустрівся з ним у Москві. Ось що сказав Демченко: «Анастасе Івановичу, чи товариш Й.Сталін, чи хтось у Політбюро знає, що відбувається в Україні? Якщо ні, я вам підкажу. У Київ нещодавно прибув потяг, навантажений трупами людей, які вмерли з голоду. Трупи підбирали на усьому шляху від Полтави до Києва...» (Хрущов, 1970 р., с.73–74).

Звичайно, Сталін про це знав. 1932 р. Терехов – секретар ЦК КП(б)У розповів йому про голод у Харківській області. Сталін звинуватив його у тому, що той розповідає йому казки (Медведев, 1972 р.). Пізніше командувачі Чорноморського флоту та Київського військового округу висловлювали Сталіну протести й також отримали відсіч (Плющ, 1977 р.).

Згідно з даними радянського перепису населення 1939 р., число українців в СРСР зменшилося від часу останнього офіційного перепису 1926 р. більш як

на 2 млн. чи на 9,9%. Між 1897 та 1926 рр. українське населення, незважаючи на демографічні катастрофи Першої світової війни, революцію, громадянську війну та голод 1921 р., щорічно зростало пересічно на 1,3% (Люїс, 1975 р.). У 1958–1959 рр. українське населення в СРСР мало природний приріст 1,39%, хоча до 1969 р. він уповільнився до 0,6% (Наулко, 1965 р.; Наулко, 1975 р.). Офіційна радянська статистика засвідчує незначне зменшення приросту населення радянської України напередодні колективізації з 2,45% 1924 р. до 2,15% 1928 р. Та навіть за різкого погіршення умов життя він все ще становив 1,45% 1931 р., коли статистичні дані перестали публікувати (Наулко, 1965 р.). Оскільки українці мешкали переважно у сільській місцевості, де природний приріст населення завжди був вищий, він, певно, був де-що вищий за ці цифри.

Масштаби демографічної катастрофи, якої зазнали українці, особливо різкі, коли порівняти чисельність населення трьох східнослов'янських націй і СРСР у цілому (Козлов, 1975 р.).

	чис. нас. 1926 р.	чис. нас. 1939 р.	Зміни у %
СРСР	147.027.900	170.557.100	+15,7
росіяни	77.791.100	99.591.500	+ 28
білоруси	4.738.900	5.275.400	+11,3
українці	31.195.000	28.111.000	-9,9

Особливо важливе у даному разі порівняння з білорусами. Вони мали нижчий, ніж українці, приріст населення, нижчий рівень письменності, порівняно слабші традиції національного самоутвердження. Тож їхній природний приріст мав бути менший, і вони мали б бути вразливішими до тиску асиміляції. Оскільки їхня доля з політичного погляду була схожою на долю українців, і вони зазнавали, власне, такого ж тиску асиміляції, слід було очікувати, що чисельність українців зростатиме швидше, ніж чисельність білорусів. Їхні долі відрізняються у той період тільки тим, що радянська Україна постраждала від голоду, а Білорусія – ні. Отже, єдина причина різниці у демографічному становищі – голод. Якби не голод, то чисельність українців зросла б більше, ніж чисельність білорусів. Тож на основі перепису населення 1939 р. можна визначити, що голод 1933 р. забрав життя від 5 до 7 млн. українців.

Цілком імовірно, що більше. Перепис населення 1937 р. так і не було оприлюднено, оскільки тих, хто його готував, звинуватили у спробі саботажу ідеї будівництва соціалізму в одній країні «шляхом зумисного недорахування» радянського населення (Суварін, 1939 р.). Ті, хто прийшов їм на зміну, напевно, знали про недоліки, виявлені у роботі їхніх попередників, і, логічно вважати, прагнули уникнути будь-яких підозр у тому, що вони припустилися подібних недоліків у своїй роботі. Зрештою, нікому не хочеться, щоб його розстріляли.

Вищі цифри смертності наводять західні дослідники, які стверджують, що отримали їх неофіційно від радянських урядовців. Адам Тодел свідчив, що Скрипник розповідав йому про 8 млн. померлих в Україні й на заселеному переважно українцями Північному Кавказі. Коли М.Скрипник вчинив самогубство, голод ще тривав. Інші радянські урядовці називали йому цифру від 8 до 9 млн. померлих в Україні й на Північному Кавказі та ще мільйон чи більше в інших регіонах (Тодел, 1935). Британський психолог Вільям Горслі Гант, який учився з Павловим, стверджував, що, за деякими свідченнями, загинули, імовірно, 15 млн. (Савка, 1982 р.). Згідно з Джоном Коласкі – українським канадцем і колишнім комуністом, якого відправили на навчання у вищу партійну

школу ЦК КП(б)У, видатний український поет розповідав йому, що у таємній доповіді ЦК йшлося про загибель від голоду 10 млн. (Коласкі, 1970 р.).

Навіть Сталін якось назвав ту ж саму цифру, хоч точно не сказав, що саме стільки людей померло. Черчилль відтворив таку розмову з ним під час Другої світової війни.

«Скажіть мені, – запитав я, – чи нести тягар війни так само важко, як здійснювати політику колективізації?»

Ця тема відразу викликала цікавість у маршала.

«Аж ніяк, – сказав він. – Колективізація була жахливою боротьбою».

«Я вважав, що для вас це було важко, – сказав я, – бо ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів чи великих землевласників, а з мільйонами маленьких людей».

«З десятка мільйонами, – сказав він, піднявши руки» (Черчилль, 1950 р., с.498).

Навіть, якщо ця цифра фігурувала у середовищі радянської еліти, насправді не було змоги вести точний підрахунок. Поширювалися інструкції, що вимагали реєстрації похорон, однак селяни вирішили, що мертві не бояться навіть ГПУ, і їх ховали, не турбуючись про дотримання формальностей.

Голод як зняття національної політики

Безперечно, що всі радянські селяни переживали 1933 р. важкі часи. Масово вмирили від голоду не тільки в Україні, а й на Північному Кавказі й у Поволжі. Та Північний Кавказ був переважно неросійським районом, заселеним українцями й кубанськими козаками, які 1917 р. підтримали Каледіна і надали перші бази антикомуністичній добровольчій армії Денікіна. На Волзі були розташовані так звані комуни волзьких німців, які вітали своїх співвітчизників під час окупації України 1918 р. Та у будь-якому разі рівень смертності був тут набагато нижчим, ніж в Україні та на Північному Кавказі. Суть у тому, що всі райони, які постраждали від штучного голоду, були заселені національними групами, котрі, ймовірно, могли стояти на заваді формуванню такого Радянського Союзу, який одразу після голоду створив Сталін, – політично однорідного доцентрово російського спадкоємця царської імперії. Голодом були охоплені не винятково головні зернові райони, як слід було б очікувати, якби його головною спонукою були економічні інтереси. Голоду не було у центральному сільськогосподарському районі Росії у той час, як в Україні він був на Волині й Поділлі, які навряд чи належать до головних зернових районів СРСР.

Деякі російські емігранти доводили, що географія голоду була по суті випадковою, і стверджують, що Росія не страждала від голоду, бо її населення спроможне було жити на картоплі. Справді, картоплі в Росії вирощували більше, ніж в Україні, і мешканці східної України їдять її менше, ніж росіяни чи західні українці. Можливо, це мало деякий вплив. Однак твердження, що це був головний чинник, сумнівні. Якби режим діяв не за національною спонукою, він, напевно, дозволив би ввозити в Україну хоча б «торбешникам» на потягах менш цінні харчові продукти – такі, як картопля. Насправді ж на контрольно-пропускних пунктах на російсько-українському кордоні не дозволяли ввозити в Україну навіть картоплю (хоч у той час і картопляне лушпиння було для українців рідкісним делікатесом). Висновок очевидний: радянську Україну *de facto* було внесено до економічного чорного списку, щоб, за словами Вільяма Генрі Чемберліна, подати українцям «урок безжалісним методом голоду» (1944 р., с.96).

Якщо поставити питання – які національні групи найімовірніше становили загрозу новому, доцентрово російському СРСР, який Сталін мав намір створити після голоду, висновок напрошується сам собою. То були українці – другі за чи-

сельністю після росіян, яким за часів Скрипника вдалося через українізацію домогтися чогось на кшталт сурогатної незалежності; кубанські козаки, які билися за Каледіна й Денікіна; німці, від яких у будь-якому майбутньому конфлікті можна було чекати, що вони вітатимуть своїх співвітчизників. Штучним голодом були охоплені саме ті території, на яких жили ці групи.

Програма коренізації завершується голодом. Видана невдовзі після цього, у листопаді 1934 р., постанова про вивчення історії в радянських школах засуджувала досі панівну «антипатріотичну» школу М.Н.Петровського, реабілітувала під новою машкарою історії СРСР російську історію, царів та їхніх поплічників. Ця докорінна зміна національної ідеології в СРСР допомагає пояснити що таке голод. Він став знаряддям приборкання найбільшої серед неросійських націй СРСР. Це допомагає також пояснити, чому на територіях, охоплених голодом, росіяни й неросіяни страждали однаково. Допоки Сталін не зламав неросіян як політичний фактор, накази місцевим чиновникам розрізняти національні групи на окремій території під час здійснення поставок зерна могли б створити для нього політичні неприємності. Отже, голод створювали на територіальній основі, запроваджуючи надмірні квоти для тих територій, на яких проживали «підозрілі» нації. На них однаково страждали усі селяни. Та на останніх стадіях голоду в Україні найбільш спустошені села заселяли росіянами. Щоб не вмерти разом із місцевим населенням, вони отримували спецпайки (Воропай, 1983).

Існують численні неофіційні заяви, в яких необхідність знищення українського націоналізму пов'язується з необхідністю «подолання труднощів у постачанні зерна» (евфемізм штучного голоду). 1933 р. в офіційних заявах проголошувалася потреба ліквідації українського націоналізму, оскільки у труднощах із постачанням зерна нібито винні націоналістичні «саботажники» (Постишев, 1934 р.). Чи одне міркування у той період з більшовицького погляду передувало іншому – немає реального значення. Це, немов приповідка про курку та яйце, – на запитання, що було першим – не існує відповіді, та й відповідати немає потреби. Ще 1925 р. Й.Сталін писав: «Національне питання є по суті справи питанням селянським (Сталін, 1946 р., Т.VII, с.72). Зважаючи на цей погляд, придушення селян раз і назавжди розглядалося як необхідна умова будь-якого остаточного розв'язання національного питання в СРСР.

У чому воно полягало? Українську еліту – не тільки політичне керівництво, а й національну інтелігенцію – було знищено. Це означало обезголовлення нації. З українізацією було покінчено. Число україномовних медіа та інституцій скорочувалося. Це означало поступову нову русифікацію міст і вигнання української нації назад, у село, звідки вона з'явилася, її «пасторалізацію». Голод викосив село, привчив його до покори. Водночас запровадження внутрішньої паспортної системи означало узаконене прикріплення сільського населення до землі. Це майже нічим не відрізнялося від старого кріпацтва. Примусова колективізація була трагедією для всього радянського селянства, та для українців то була особлива трагедія. Зважаючи на фактичне знищення міських еліт, вона означала ліквідацію їх як суспільного організму та політичного фактору, призведення їх до статусу, який німці зазвичай називали *naturvolk* (первісний народ – А.С.).

(Посилання подаються за системою, якої дотримувався Дж.Мейс – А.С.)

1. Ammende Ewald. Human life in Russia. London: Allen & Erwin, 1936.
2. The Black Deeds of the Kremlin: a White book. Toronto & Detroit: DOBRUS, 1955.
3. Брайчевский, М.Ю. Присоединение или воссоединение? Критические замечания по поводу одной концепции. У Романа Купчинского (Ed.). Национальный вопрос в СССР: сборник документов. Мюнхен: Сучасність, 1975, 62–125.

4. Chamberlin, William Henry *Russia's Iron Age*. Boston: Little, Brown 1934.
5. Chamberlin, William Henry *Ukraine: A Submerged Nation* New York: Macmillan 1944.
6. Шмыга А.Ф. XV съезд ВКП (б) о коллективизации сельского хозяйства и начале осуществления его решений на Украине. Вестник Московского университета. 1967, 6, 19–33.
7. Шмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине. Москва: Наука, 1974.
8. Churchill, Winston S. *The Hinge of Fate*. Boston: Houghton Mufflin, 1950.
9. Conquest, Robert: (Edit.) *Agricultural Workers in the USSR*. London: Baily Head, 1968.
10. Dalrymple, Dana. *The Soviet Famine of 1933–1934*. *Soviet Studies*, 1964. 3, 250–284; 1965. 3, 471–474.
11. Ганжа И.Ф., Слынько И. И., Шостак П.В. В В.П.Данилов: (Edit.). *Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в советских республиках*. Москва: АН СССР, 1963.
12. Голубничий, Всеволод. Причины голоду 1932–1933 рр. Вперед: український робітничий часопис, 1958, 10, 1, 5–6.
13. Гришко, Василь. Москва слезам не верит: трагедія України 1933 р. з перспективи 30-річчя. New York: DOBRUS, 1963.
14. Harvard University Refugee Interview Project. Unpublished Files in Custody of the Russian Research Center, Harvard University.
15. Hunczak, Taras: (Ed.) *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1971.
16. Jasny Naum *The Socialized Agriculture of the USSR: Plans and Performance*. Stanford University Press, 1949.
17. Khrushchev Nikita. *Khrushchev remembers*. Boston & Toronto: Little, Brown, 1970.
18. Kolasky, John. *The years in Soviet Ukraine*. Toronto: Peter Martin Associates, 1970.
19. Козлов В. И. Национальности СССР: этно-демографический обзор. Москва: Статистика 1975.
20. Kravchenko, Victor. *I chose Freedom: The Personal and Political Life of Soviet Official*. New York: Garden City Publishing, 1946.
21. Крикуненко, О.М. Боротьба Комуністичної партії за здійснення ленінського кооперативного плану (1929–1931). Львів: видавництво Львівського університету, 1970.
22. Кучер, О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. Харків: Видавництво Харківського університету, 1971.
23. Лавриненко, Юрій (Edit.). *Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933*. Paris: Instytut Literacki, 1959.
24. Lewis, Robert A.; Howland, Richard H. & Clem, Ralph S. *The Growth and Redistribution of the Ukrainian Population of Russia and USSR: 1897–1970*. In Peter Potychnyj (Edit.), *Ukraine in the Seventies*. Oakville, Ontario: Ukrainian Academic Press, 1975, 151–175.
25. Lutarewytch P.A. *A resistance group in the Ukrainian underground, 1920–1926*. *Ukrainian review*: 1956, 1, 86–120.
26. Mace, James E. *Politics and History in Soviet Ukraine, 1918–1933*. *Nationalities Papers*, 1982, 1, 157–180.
27. Mace, James E. *Communism and the Dilemmas of the National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. Cambridge Mass: Harvard University Press, 1983.
28. Майстренко, Іван. До 25-річчя голоду 1933 р. Вперед: Український робітничий часопис 1958, 7, 1–2.
29. Medvedev, Roy A. *Let History judge; The Origines and Consequences of Stalinism*. New York: Knopf, 1972.
30. Muggerridge, Malcolm. *Winter in Moscow*. Boston: Little, Brown, 1934.
31. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистично-картографічні дослідження. Київ; Академія наук УРСР, 1965.
32. Наулко В.И. Развитие межэтничеких связей на Украине. – Киев: Наукова думка, 1975.
33. Pidhainy, Alexander. *A Bibliography of the Great Famine in Ukraine, 1932–1934*. *The New Review: A Journal of East-European History*, 1973, 4, 32–68.
34. Plyushch, Leonid. *History's Carnival: A Dissident's Autobiography*. New York & London: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1977.

35. Порш, Микола. Відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на основі матеріалу першого вселюдського перепису. Літературно-науковий вісник, 1912.
36. Postyshev, Pavel. Soviet Ukraine today. New York: International Publishers, 1934.
37. Правобережний, Ф. 8.000.000: 1933-ий рік на Україні. Вінніпег: Наука і освіта, 1951.
38. «Протибільшовицькі повстання на Україні у 1921». Літопис червоної калини. 1932, 6, 9.
39. Reshetar, John. The Ukrainian Revolution; A Study in Nationalism, Princeton University Press, 1952.
40. Savchenko, Fedir. The Supression of Ukrainian Activities. Munich: Harvard URI, 1970.
41. Sawka, Jaroslav. American Psychiatrist: Fifteen Million died in the thirties» Famine. Ukrainian Quarterly, 1982, 1, 61–67.
42. Souivarine, Boris. Stalin: a Critical Survey of Bolshevism. New York: Longman, Green, 1939.
43. Сталин, И.В. Сочинения. Москва: Госполитиздат, 1946.
44. Tawdul, Adam. Articles in the New York American, August, 18–19, 1935.
45. Tillet, Lowel. The Great Friendship: Soviet Historian of the NonRussian Nationalities. Chapel Hill: Univesity of North Carolina Press, 1969.
46. Вербицький, М. (Edit.), Найбільший злочин Кремля: Створений советською Москвою голод в Україні 1932–1933 рр. London: DOBRUS, 1952.
47. VISTI VUTSVK. Kharkiv: daily Organ of the Soviet Ukrainian State.
48. Woropay, Olexa. The Ninth Circle: In the Commemoration of the Famine of 1933. Cambridge, Mass: Ukrainian Studies Fund, 1983.
49. Загорський, П.С., Стоян, П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян. Київ: видавництво Академії наук УРСР, 1960.
50. Затонський, Володимир. Леніновим шляхом (промова на розширеній нараді сількорів газети «Радянське село»). Харків: Радянське село, 1926.

Переклад і публікація Аркадія Сидорука, члена правління Товариства «Меморіал» ім. Василя Стуса.
